STAVNSBÅNDET OG TJENESTEKARLENE

Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 1 (1950)

Link til pdf:
http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_nrk_0001-PDF/ho_nrk_0001_74957.pdf

Link til webside:
http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=74957

pdf genereret den : 28/5-2008

STAVNSBÅNDET OG TJENESTEKARLENE

Af *Gunnar Olsen.*

Stavnsbåndet er utvivlsomt en af de mest omfattende foranstaltninger, der nogensinde her i Danmark fra statens side er truffet mod et omfattende udsnit af befolkningen. Dets virkninger strakte sig langt videre end til dem, det direkte var rettet imod, den mandlige del af landbostanden. Det er næppe for meget sagt, at hele det danske samfund direkte eller indirekte fik dets virkninger at føle; ikke uden grund er den periode, det strakte sig over, betegnet som stavnsbåndstiden.

Historikernes interesse har da også altid været rettet mod stavnsbåndet. Hidtil har de dog særlig beskæftiget sig med dets ophævelse; dets dybtgående virkninger i landbruget som i det øvrige danske samfund er endnu langtfra fuldt klarlagt.

For nogle år siden fremsatte Johan Hvidtfeldt et nyt synspunkt på stavnsbåndet i »Kvindestavnsbånd i 1750erne og 1760erne« (Festskrift til Erik Arup, 1946). Hvidtfeldt havde dog tidligere beskæftiget sig med stavnsbåndsproblemerne, nemlig i »Stavnsbåndet, dets Forudsætninger og Virkninger« (Vejle Amts Årbog, 1938). I denne afhandling gør han rede for omstændighederne ved stavnsbåndets indførelse, først og fremmest for den daværende landbrugskrise og dernæst for landmilitsens betydning for stavnsbåndet. Han peger derefter på, at situationen o. 1770 var en væsentlig anden, konjunkturbølgen var vendt, landbrugsprodukternes priser var stigende, jordpriserne steg ligeledes kraftigt, ødegårdsproblemet truede ikke længere som forhen, der var ikke tale om folkemangel, og dog krævede proprietærerne i 1768 stavnsbåndet opretholdt, ja en del godsejere krævede det endog skærpet for karlene og udstrakt til også at gælde pigerne. Og Hvidtfeldt fortsætter: »Stavnsbåndet er på denne tid ikke så meget et middel til at få gårdene besat. Det er nu mere en ren klassepolitisk forholdsregel rettet mod landboungdommen med det formål at drive tjenestefolkenes lønninger ned.« Han tilføjer, at disse slutninger udelukkende er draget på grundlag af indberetninger fra Vejleegnen, og de siger intet om, hvilke synspunkter man har haft andre steder i landet. Men også andre steder betragtede man stavnsbåndet som et middel til at holde lønningerne nede, hvad en udtalelse af geheimeråd F. C. Rosenkrantz tyder på. Hvidtfeldt konkluderer derefter: »Indberetningerne fra 1768 viste, at ønsket om stavnsbåndets bevarelse var dikteret af bestræbelserne for at holde tjenestefolkenes lønninger nede. Af

Den Hjelmstierne-Rosencroneske Stiftelse bringes herved en ærbødig tak for understøttelse til mine landbrugshistoriske studier.

de foregående undersøgelser fremgik det, at hensynet til landmilitsen og ødegårdsspørgsmålet på dette tidspunkt ingen virkelig rolle kan have spillet i Vejle amt. Der var mandskab nok til udskrivningen og folk nok til gårdene. Hypotesen om stavnsbåndet som løntrykningsmiddel er derved blevet bekræftet for ikke at sige bevist.

Men er den rigtig, får stavnsbåndet et helt andet perspektiv. Dets sociale forudsætninger og følger bliver delvis helt andre, end man almindeligvis forestiller sig.«

Han undersøger derefter, hvem der var mest interesserede i at beholde stavnsbåndet. Bønderne var pligtige til at yde hoveri, og det betød først og fremmest, at de blev nødt til at holde flere tjenestefolk; for godsejerne betød hoveriet derimod, at de næsten ingen tjenestefolk behøvede at holde, bønderne gjorde omtrent hele arbejdet. Det måtte derfor først og fremmest være bønderne, der var interesseret i lave tjenestefolkelønninger, en høj løn betød mere i deres husholdning end i godsejernes. Hvidtfeldt gør dog opmærksom på, at bønderne måtte se sagen fra to sider: det var deres egne børn, der som tjenestefolk stillede de store lønkrav; de fleste bønder havde desuden selv været ude at tjene og havde vel undertiden bevaret noget af indstillingen fra dengang. Alligevel »Stavnsbåndets formål var løntrykkeri, og mest interesseret af alle i lave lønninger var — bonden selv«. Det er et synspunkt, der ofte kommer frem i datiden. Indberetningerne fra 1768 pointerer ofte, at bønderne ikke kan bære de store lønninger. »Der kan altså næppe tvivles om synspunktets rigtighed. Men indrømmer man det, kan konsekvensen kun blive, at bibeholdelsen af stavnsbåndet på denne tid var af større vigtighed for bonden end godsejerne«. Disse ønskede det, — ikke alene fordi de ville beholde deres privilegier ubeskåret, men også fordi, de var afhængige af bønderne. »Den kloge godsejer måtte hjælpe sine bønder; i dette tilfælde måtte han hjælpe dem mod tjenestefolkenes overdrevne lønkrav. Bonde og herremand havde her interessefællesskab og fælles front mod den tjenende ungdom«[1]). Senere i afhandlingen peger Hvidtfeldt på, at stavnsbåndet også kunne have andre virkninger i forholdet mellem herremand og bonde. »Det er sandsynligt, at godsejeren i kraft af bundetheden lettere kunne tvinge en karl til at overtage en dårlig og forfalden gård og til at betale så meget i indfæstning, som han overhovedet kunne overkomme. Muligt er det også, at han ved hjælp deraf kunne tvinge bønderne til at yde mere hoveri.« Værst var dog de moralske og retslige virkninger, der gjorde bonden mere afhængig af herremandens forgodtbefindende end nogensinde før[2]).

I afhandlingen om kvindestavnsbåndet udvider Hvidtfeldt sine undersøgelser til hele landet. Han finder overalt, dog fortrinsvis i Jylland,

[1]) J. Hvidtfeldt: Stavnsbåndet etc., s. 28 ff.
[2]) J. Hvidtfeldt: Stavnsbåndet etc., s. 43.

— for Sjællands vedkommende kun hos en enkelt godsejer — ønsker om at få stavnsbåndet udvidet til også at omfatte kvinderne, og begrundelsen er den, at det skal hjælpe bønderne til at få tjenestepiger til en rimelig løn. Han ser heri en bekræftelse af sine tidligere synspunkter, stavnsbåndet var ikke blot et spørgsmål om fæstere til gårdene, men også om tjenestefolk til gårdene. Godsejerne ønskede billig arbejdskraft på deres godser; for at bortеliminere konkurrencen fra købstæderne og hertugdømmerne ønskede de så strengt stavnsbånd som muligt. Selvom de ikke holdt tjenestefolk, var de alligevel interesserede i lave lønninger. Herremænd og bønder var på en måde i samme båd. Penge, der gik ud af bondens lomme, gik også ud af herremandens, og bonden måtte have tilstrækkelig arbejdskraft for at klare hoveriet. Herremand og bonde var derfor lige interesserede i billig arbejdskraft[3]).

Dette nye synspunkt er unægtelig af interesse. Der er ingen tvivl om, at stavnsbåndet lige såvel greb ind i forholdet bonde-tjenestekarl som i forholdene proprietær-bonde og proprietær-tjenestekarl. Konklusionen er dog åbenbart trukket for skarpt op. Hvad der kan have gyldighed for Vejle amt, behøver ikke at have det for hele landet, — som Hvidtfeldt selv bemærker — og hvad der har gyldighed for nogle godser, behøver ikke at have det for samtlige. I det følgende skal der forsøges en redegørelse for, at problemet stavnsbåndet og tjenestekarlene var mere kompliceret, end det fremgår af Hvidtfeldts undersøgelser.

Stavnsbåndet blev indført under påskud af, at proprietærerne skulle være i stand til at stille det fornødne antal karle til tjeneste i landmilitsen. Man har dog længe været klar over, at den egentlige hensigt med det var at sikre fæstere til bøndergårdene først og fremmest for at undgå ødegårde, der var proprietærernes stadige skræk, og dernæst for at øge proprietærernes magt over bønderne, så de kunne diktere dem fæstebetingelserne og føre den indgående kontrol med dem og deres bedrifter, som man mente var en nødvendig forudsætning for en effektiv godsdrift.

Men selvom dette var og blev hovedformålet med stavnsbåndet, var proprietærerne også interesserede i dets ledsagefænomener, således også i forholdet mellem bonde og tjenestekarl. En nærmere undersøgelse af forholdet viser imidlertid, at deres interesser i denne henseende på ingen måde var ensrettede.

Tjenestekarlene synes at have stået i en relativ stærk stilling i begyndelsen af 1700-årene. Man behøver vel ikke at lægge megen vægt på de klager, der lød over tjenestekarlenes egenrådighed, over de store krav, de stillede i alle henseender, — klager over tjenestefolk er et fænomen, der forekommer fra alle tider. — Men man må fæste sig ved, at de bl. a.

---

[3]) J. Hvidtfeldt: Kvindestavnsbånd etc., s. 263 f.

havde en hævdvunden ret til ferie i de såkaldte skulteuger, en række fridage omkring de to skiftedage ved Påske og Mikkelsdag. Ved Mikkelsdag kunne de således have op imod to uger fri, bl. a. for at de skulle kunne tærske deres lønnesæd. Disse skulteuger var en torn i øjet på såvel bønder som proprietærer, da de tilmed faldt i de travleste arbejdstider. 1770 søgte man at komme dem til livs ved at forordne 31. december og 30. juni som skiftedage. I en forestilling desangående af 21. marts 1770 hed det, at »bonden atter kan sættes på sin naturlige plads som herren«[4]).

Den gunstige stilling skyldes en vis mangel på dygtige tjenestekarle, selvom denne mangel vel ikke var så stor, som proprietærerne nu og da ville hævde, når de krævede indgreb af den ene eller anden art over for karlene. Tjenestekarlene var den mest hensigtsmæssige form for arbejdskraft, bønderne kunne have. De foretrak den selv, og proprietærerne så ligeledes helst, at bønderne holdt tjenestekarle fremfor at nøjes med husmænds arbejde. På den anden side behøvede ingen karl at tjene længere, end han selv ville. Enhver karl, der havde sin førlighed, som havde vist sig nogenlunde arbejdsduelig, og som havde sparet en smule penge sammen, kunne få en fæstegård, omtrent når han ville. Hvis han ikke var kvalificeret til gårdfæster, kunne han hensætte sig som indsidder eller husmand; og hvis han var ked af landbruget, var der altid brug for arbejdskraft i købstæderne og navnlig i København. Bedre vilkår kunne også findes i Sønderjylland og Holsten for ikke at tale om de muligheder, der lokkede i Holland og i England.

Man havde længe gjort forsøg på at hæmme tjenestekarlenes bevægelsesfrihed. På sjællandske lovs område havde man fra gammel tid vornedskabet; over hele riget indførtes pasordningen. Allerede Christian IV.s reces af 1643 fastsatte, at tjenestekarlene kun måtte forlade deres pladser efter lovlig opsigelse, og efter at de havde fået udstedt bevis for deres frihed af sognepræsten. Denne bestemmelse gik over i D. L. 3—19—9, 10, 11 og 12. Den 7. november 1682 blev der udstedt forbud mod, at tjenestekarlene rejste ud af riget, de skulle dog have lov til frit at rejse fra den ene provins til den anden. Ved forordningen om pas og skudsmål af 19. februar 1701 fastsattes, at ingen præst måtte give skudsmål til nogen tjenestekarl, før karlens rette husbond, enten proprietæren eller på krongodset amtmanden, havde givet samme sin lovlige afsked. Forinden havde proprietærerne gennem landmilitsordningen af 22. februar 1701 fået et godt hold på en del af karlene, idet denne fastsatte, at ingen af de indrullerede karle måtte tjene uden for det lægd eller sogn, i hvilket de var indrullerede.

---

[4]) Om skulteugerne se F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940, s. 174, 235.

Vornedskabets ophævelse den 21. februar 1702 krydsede tilsyneladende disse bestræbelser. Den viste, at der ikke var enighed mellem proprietærerne om, hvad der var den mest hensigtsmæssige behandling af arbejdskraften: om en vis frihed var at foretrække, eller om den størst mulige tvang var det bedste middel. Vornedskabets ophævelse formåede dog ikke at bryde tvangslinien. Gennem indførselen af reserveruller ved forordningen af 8. februar 1724 kunne godsejerne inddrage endnu en stor part af tjenestekarlene under deres kontrol. Og efter det kortvarige mellemspil med landmilitsens ophævelse 1731 kom så stavnsbåndsforordningen af 4. februar 1733.

Før problemet om stavnsbåndets eventuelle indvirkninger på tjenestekarlenes lønninger bliver taget op, vil det være nødvendigt at trække hovedlinierne op for lønspørgsmålets hidtidige udvikling.

Lønningernes højde var et produkt af flere faktorer, der til forskellige tider virkede med ulige styrke. Lønningerne var til en vis grad afhængige af landbrugets almindelige pris- og omkostningsniveau, men lønningerne fulgte dog ikke slavisk konjunkturbevægelserne. Den væsentligste faktor for lønhøjden var tilbud og efterspørgsel efter arbejdskraften, i dette tilfælde efter tjenestekarlene. Af disse faktorer var efterspørgslen den mest konstante. Den var jævnt stigende i tidens løb, takket være den fremadskridende opdyrkning og de mere intensive driftsformer, der efterhånden vandt indpas på hovedgårdene, navnlig i forbindelse med den stadige udvidelse af hoveriet, der rent arbejdsteknisk betød et stort spild af arbejdskraft. Til det stigende behov for arbejdskraft svarede vel stort set i hvert fald for 1700-årenes vedkommende et stigende udbud. Men mens behovet var jævnt stigende, kunne udbuddet ændres betydeligt indenfor korte perioder. Her spillede navnlig krigene en stor rolle; de førte altid til mangel på arbejdskraft; ligeledes kunne pestepidemier og andre voldsomme sygdomme midlertidigt bevirke et mindsket udbud, og de således opståede uoverensstemmelser mellem udbud og efterspørgsel kunne bevirke kraftige lønsvingninger.

Dertil forsøgte kronen gentagne gange at regulere lønningerne ved at fastsætte maksimallønninger. Udviklingen viste tydeligt nok, at de statslige reguleringer ikke i det lange løb kunne bestemme lønbevægelserne, men en vis stabiliserende indflydelse kan de muligvis have haft.

Endelig kommer så hertil henholdsvis løntagernes og løngivernes individuelle forhold. Karlelønningerne varierede stærkt efter karlenes kvalificationer. De blev inddelt i visse klasser som helkarle, halvkarle og drenge, delvis var alderen bestemmende for inddelingen, men mere betød deres landbrugsfaglige kvalificationer. Mens dette vel næppe har spillet så stor rolle, betød bøndernes evner som løngivere så meget desto mere, problemet ved at skaffe tjenestekarle til bønderne bestod først og fremmest i at skaffe karle til de fattige bønder.

I de forskellige landsdele og igen i de forskellige egne indenfor samme landsdel fandtes varierende lønhøjder. Disse var bestemt af produktions- og afsætningsforhold, der igen var bestemmende for priserne indenfor vedkommende område.

Produktionsbetingelsernes indflydelse fremgår bl. a. af lønforskellen mellem skovbygder og slettebygder; ved forordningen af 15. august 1655 blev årslønnen for en helkarl på Skånes slettebygder således sat til 15 sldlr., mens en helkarl i skovbygderne kun skulle have 12 sldlr. årlig[5]). Samme forskel træffes senere for Sjællands vedkommende; i en indberetning fra Roskilde Duebrødrekloster 1768 anslås årslønnen for en helkarl på »Heden« til 24—26 sldlr., men for en karl i skovegnene kun til 20 sldlr.[6]).

Afsætningsforholdenes betydning ses af, at Københayns omegn, der havde de bedste afsætningsmuligheder i hele landet, også havde de højeste lønninger[7]).

Der er hidtil ikke foretaget undersøgelser over lønbevægelserne i 1600-årene udover dem, Scharling og V. Falbe-Hansen foretog i forbindelse med problemet om pengenes synkende værdi. De mente begge at kunne konstatere en betydelig stigning i lønningerne. Denne stigning viser sig tydeligt i forordningerne om tjenestefolkenes løn fra henholdsvis 1606—08, 1619, 1655 og 1701. 1606—08 sættes maksimallønnen for en helkarl til 6 dlr., 1619 til 4½—7½ dlr. mønt og 1 mark (daleren beregnet til 80 sk.) efter de forskellige egnes sædvane; 1655 til 15 sldlr. (à 64 sk.) for Sjælland, Lolland og Skånes lette egne og til 12 sldlr. for Skånes skovegne, Fyn og Jylland og 1701 til 20 sldlr. for Sjælland og Fyn-Langeland, 20—22 sldlr. for Lolland, 16—18 sldlr. for Ribe og Aarhus stifter, 12—14 sldlr. for Viborg og Aalborg stifter og 14—16 sldlr. for Mors, Thy og Hanherrederne[8]).

Lønstigningen var dog ikke så stor, som tallene umiddelbart synes at vise. Ved siden af de anførte lønninger fik karlene i alle tilfælde kost og logi, og det udgjorde rimeligvis den væsentligste del af lønnen. Hvor der i lensregnskaberne er anført kostpenge for folkene, overstiger disse langt den øvrige løn. Således er kostpenge på Københavns slot anslået til 4 curantdlr. pr. måned for portner og tårngemmer, 3 curantdlr. for fadeburskvinden og 2 curantdlr. for fadeburspigerne i 1637—38. Selvom kostpengene vel nok blev ansat højere i København end andetsteds, lå de dog højt over deres kontante løn[9]). Når der tages hensyn til den sam-

[5]) V. A. Secher: Corpus constitutionum danici VI, s. 183.
[6]) R. A. Landvæsens kont.: Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i h. t. cirk. af 30. april 1768. Duebrødrekloster. Jvnfr. også F. Skrubbeltrang: Anf. st., s. 240.
[7]) F. Skrubbeltrang: Anf. st., s. 239.
[8]) V. A. Secher: CCD III, s. 197 f., 247 f., 592 ff., VI, s. 183.
[9]) R. A. Lensregnskaber 1637—38. Københavns len.

lede løn: kost og logi + løn derudover, bliver den procentvise stigning altså ikke tilnærmelsesvis så stor, som forordningernes tal giver udtryk for.

Et andet spørgsmål er så, om forordningernes tal giver udtryk for de lønninger, der blev givet på det pågældende tidspunkt. Det gør de sandsynligvis ikke. Det er derimod sandsynligt, at de viser, hvorledes lønningerne var, før en kraftig stigning satte ind; man vil gennem dem forsøge at føre lønningerne tilbage til et tidligere stade, der nu forekommer rimeligt. Alle forordninger begrundes med, at tjenestefolkene ikke mere vil tjene for en rimelig løn, men at de forlanger dobbelt løn og mere, end en del af husbønderne kan afstedkomme.

Forordningerne fremkom da heller ikke på tilfældige tidspunkter, men i øjeblikke, hvor flere sammenstødende omstændigheder havde fremkaldt bevægelser i lønningerne. Bag forordningen af 1606 ligger åbenbart de store folketab i pestårene 1601—06, der har forårsaget en stærk formindskelse i udbudet af arbejdskraft[10]). I 1619 havde der ligeledes været en pest med store folketab, og desuden blev landbruget i årene 1618—20 ramt af en kortvarig, men voldsom krise med stærkt faldende kornpriser, der gjorde det endnu sværere at honorere de krav om stigende lønninger, som karlene på grund af det mindskede udbud af arbejdskraft har kunnet stille[11]). I 1655 indtraf samme omstændigheder som i 1619; en heftig pest havde decimeret befolkningen og skabt mangel på arbejdskraft, og samtidig var et kraftigt prisfald på korn sat ind efter nogle år med meget høje kornpriser[12]).

Også bag forordningen af 1701 lå ekstraordinære omstændigheder. Der synes dog ikke at have været tale om alvorlige epidemier, selvom Mansa nævner en udbredt »sprinkelsyge« i 1699; til gengæld klages der over andre årsager til folkemangel: hvervningerne til krigen i 1700, udskrivningerne og den stadige udsnigen af landet, der tilsammen havde gjort det vanskeligt for fattige bønder at få tjenestefolk; desuden mente de karle, der blev udskrevet til landmilitsen, sig berettigede til at kræve større lønninger end andre[13]).

Lønudviklingen i 1600-årene viser således, at lønningerne i århundredets første halvdel fulgte de stigende konjunkturer, næppe jævnt, men i spring, når udbudet af arbejdskraft af særlige årsager var mindsket. Kronens forsøg på at hæmme lønstigningerne var forgæves; når en vis tid var gået, accepterede man officielt lønstigningen og forsøgte så blot

---

[10]) F. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedsplejens Historie i Danmark, s. 259 ff.

[11]) F. Mansa: Anf. st., s. 274 ff., Gunnar Olsen: Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610—60. H. T. 10. rk. VI, s. 31 ff.

[12]) F. Mansa: Anf. st., 403 ff., H. H. Fussing: Øernes Befolkning under Karl Gustavkrigene. H. T. 11. rk. I, s. 291 ff., 310 ff, Gunnar Olsen: Anf. st., s. 32, 53.

[13]) H. Mansa: Anf. st., s. 498. H. Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær II, s. 459.

at fastsætte de sædvanlige lønninger som maksimallønninger, når en ny stigning satte ind. Konjunkturomslaget o. 1650 fulgtes imidlertid ikke af et omslag i lønningerne, disse sprang tværtimod kraftigt i vejret i 1650ernes første år, og de høje lønninger blev stående trods konjunkturernes stagnation. Da landbruget i 1690erne fik en række relativt gode år, steg lønningerne igen, hvorfor man atter måtte forsøge at bremse stigningerne.

Denne gang lykkedes det. Efter 1600-årenes stærke stigning stagnerer lønningerne gennem størstedelen af 1700-årene. Skrubbeltrang har konstateret, at karlelønningerne i 1720erne og 1740erne for en sjællandsk helkarl lå omkring 15—20 sldlr., altså snarest i underkanten af forordningens maksimallønninger. I slutningen af 1750erne og 1760erne synes der at komme en vis stigning. En række indkomne betænkninger fra 1768—70 giver mulighed for at få en oversigt over karlelønningerne over hele landet. Indberetningerne viser, at lønnen i Nordsjælland og Roskilde amt lå mellem 21—28 sldlr., det øvrige Sjælland 16—22 sldlr., Møen og Falster ca. 18 sldlr., Lolland 18—24 sldlr., Fyn 18—24 sldlr., Sydjylland 16—22 sldlr., Østjylland 12—18 sldlr., Vestjylland 14—18 sldlr. og Nordjylland 9—12 sldlr. For Nordsjællands, Lollands og Fyns vedkommende er der en lille stigning, for Sjællands, Øst- og Vestjyllands stilstand og for Nordjylland nedgang i forhold til de af forordningerne fastsatte lønninger[14]).

De anførte lønninger blev imidlertid kun sjældent givet fuldtud i penge, men for en væsentlig del i naturalier, i vadmel, lærred og strømper; undertiden kunne en karl få et får græsset, undertiden en stud. Disse ydelser kunne vel nok ændre reallønnen noget i den ene eller den anden retning; særlig betydning i så henseende havde dog det såkaldte lønnesædssystem, efter hvilket karlen fik ret til at så og høste et større eller mindre areal af husbondens jord og selv få det fulde udbytte af det. I 1600-årene var lønnesæden en lovlig anerkendt lønningsmåde. Forordningerne af 1606—08, 1619 og 1655 fastslår, at lønnen kan betales udelukkende i rede penge eller i penge, naturalier og lønnesæd. Før forordningen af 1701 fremkommer der imidlertid en kraftig kritik af lønnesædssystemet. Man hævder, at karlene takket være lønnesæden, kan opnå langt højere lønninger, end hvis de fik rede penge, og slutter deraf, at den må være til skade for bønderne. En regimentsskriver Engelstoft udtaler således, at når en karl på Sjælland sår 8 skpr. byg og høster 6 tdr. derefter og sår 3 tdr. havre og høster 9 tdr., vil han, ved siden af de strømper, det lærred og det vadmel, han iøvrigt får, kunne nå op på en årsløn af 25 rdl. (37 sldlr.). Gotthard Braem og Otto Krabbe hævdede tilsvarende, at lønnesæden udsugede og udågrede bønderne[15]).

---

[14]) F. Skrubbeltrang: Anf. st., s. 239.
[15]) K. Rockstroh: Anf. st., s. 393, 408.

Landmilitsordningen af 1701 forbød derfor karlene at kræve lønnesæd og bønderne at give den. Den gamle vane lod sig imidlertid ikke afskaffe uden videre. Blot et enkelt eksempel på dens fortsatte eksistens skal nævnes: Nogle bønder på Lolland klagede i 1708 til amtmanden over, at karlene ikke ville nøjes med løn efter forordningen, men tvang bønderne til at give dem jord til lønnesæd, så de derved nåede at få dobbelt løn. Amtmanden truede karlene med sædens konfiskation såvel som anden straf og bønderne med deres gårdes forbrydelse, hvis de lod karlene få lønnesæden, som de krævede[16]). De lave kornpriser i 1720erne og 1730erne synes at have virket dæmpende på karlenes trang til lønnesæd, men fra 1740erne, da kornpriserne igen stiger, kommer klagerne over den igen, og der udstedes atter forbud mod den $^{1}/_{9}$ 1746, forbudet gentages $^{23}/_{3}$ 1770, et tydeligt bevis på, hvor lidt de foregående forbud havde virket.

Om lønnesædens og karlelønningernes problemer overhovedet fremsatte T. H. Adeler, Lykkesholm, i 1755 nogle oplysende udtalelser. Han siger, at mange bønder vel har svært ved at få og beholde tjenestefolk, men de, som behandler deres folk godt, betaler dem deres løn i rette tid og giver dem godt og forsvarligt med øl og mad, mangler ikke folk, de får endog gerne de bedste og ædrueligste blandt dem. De derimod, som er grove og slette mod folkene, som ikke vil eller kan betale deres løn og ikke giver dem god mad, har svært ved at få folk, og de får aldrig nogen af dem, som duer noget. Hvad lønnen angår, så giver de velhavende bønder hellere rede penge end sæd, men de fattige derimod, som ikke er i stand til at betale med rede penge, og som heller ikke er i stand til at beså deres egne agre fuldt ud, giver gerne karlene lov til at beså noget af deres jord[17]). Adelers udtalelse tyder på, at lønnesæden var en udvej, der først og fremmest blev brugt af de dårligst stillede bønder for overhovedet at få tjenestefolk. Karlene foretrak, som rimeligt var, at tjene hos de bedst stillede bønder, hvor de var sikre på at få deres fulde løn i tide, og hvor de kunne få en god og rigelig kost. Hvis en karl tog plads hos en fattig bonde, måtte han ikke alene sikre sig en lønningsmåde, der gav ham nogenlunde sikkerhed for lønnen, men han måtte tillige som en art risikopræmie for dårlig kost og andre ubehageligheder have mulighed for at få en løn, der lå over det sædvanlige. Vi ved heller ikke stort om, hvor meget lønnesæden kunne indbringe karlene. De tal, der anføres fra lønnesædens angribere, har tydeligt nok til hensigt at påvise lønnesædens urimelighed, og er om ikke ligefrem grebet ud af luften, så dog eksempler på, hvad lønnesæden i allerheldigste tilfælde kunne give karlene. Der blev regnet med store foldudbytter, 6—8 fold, og med, at kornet kunne afsættes til højeste

[16]) LAS. Ålholm m. fl. amters kopibog over udgåede breve 1708—14, brev af $^{2}/_{10}$ 1708.
[17]) RA., D. Kanc. Indlæg til oversekretærens brevbog 1756, no. 207.

dagspris. Men karlenes små agerstykker kunne selvfølgelig også rammes af misvækst, og lave kornpriser kunne mindske udbyttet af lønnesæden stærkt.

Man kan således næppe regne med, at lønnesæden har formået at hæve lønniveauet i væsentlig grad, og hvis det har ligget lidt højere, end forordningens pengelønninger angiver, har det samme utvivlsomt været tilfældet i 1600-årene, hvor lønnesæden rimeligvis havde endnu større udbredelse end i 1700-årene.

Stavnsbåndstiden bragte således kun en ringe stigning i tjenestekarlenes lønninger. Var denne stagnation en følge af stavnsbåndet, eller var det andre faktorer, der greb ind?

Forordningen om tjenestefolks løn af 1701 stod stadig ved magt, og den nævnes ofte som retningsgivende for lønningerne, bl. a. hyppigt i betænkningerne om folkelønnen fra 1768—70, men reelt har dens betydning næppe været større end den, forordningerne i det foregående århundrede har haft, den kunne da heller ikke hindre, at lønnen i visse egne steg.

For landbrugskonjunkturernes vedkommende var stavnsbåndstidens første år endnu præget af den kraftige landbrugskrise, der varede fra ca. 1725 til ca. 1740. Krisen bevirkede, at mange bønder overhovedet ikke havde råd til at holde tjenestefolk, og før den og dens virkninger var overvundet, var der ikke større muligheder for lønstigninger. Omkring 1740 vendte konjunkturbølgen, priserne på landbrugsprodukter gik atter opad, de stigende priser betød en bedring af landbrugets økonomi, men en række misvækstår i 1740erne og 1750erne i forbindelse med kvægpesten, der hærgede 1745—51 og igen 1759—62, 1770 og 1778, ophævede helt eller delvis virkningerne af de stigende konjunkturer. Samtidig bevirkede godssystemet navnlig med det stadig voksende hoveri, at det blev proprietærerne, der i første omgang fik fordelen af de stigende priser. Der er vel enkelte tegn på forbedringer i bøndernes økonomiske vilkår i århundredets anden halvdel[18]), men disse har ikke været så stærke, at de har været i stand til at give større udslag i lønsvingningerne.

Det var altså i endnu højere grad end i 1600-årene udbud og efterspørgsel, der var bestemmende for lønningernes højde, og det var ved sin indflydelse på udbudet, at stavnsbåndet havde mulighed for at indvirke på løndannelsen.

Stavnsbåndets hensigt var at binde karlene til godserne; i så vid udstrækning, som dette lykkedes, kunne det hæmme arbejdskraftens bevægelighed og derigennem få indflydelse på udbudet.

Spørgsmålet er så i første omgang: hvorledes ytrede arbejdskraftens bevægelighed sig, i hvilke retninger gik arbejdskraftens vandringer, og hvilket omfang havde de?

---

[18]) Se således F. Skrubbeltrang: Anf. st., s. 274.

Hvad vandringernes retninger angår, ligger forholdet klart nok. Man kan skelne mellem fire forskellige: 1) vandringen bort fra kongeriget til hertugdømmerne, Holland eller England. 2) vandringerne fra land til by, til købstæderne eller til København. 3) vandringerne fra provins til provins og 4) vandringerne mellem godserne indbyrdes. Disse vandringer havde forskellige virkninger for arbejdskraftudbudet. Gik vandringerne ud af kongeriget eller til byerne, mistede landbruget som helhed arbejdskraft, udbudet blev mindre, hvad der skulle give tendenser til lønstigning. Vandringerne fra provins til provins eller fra gods til gods mindskede derimod ikke landbrugets samlede arbejdskraft, de førte altså ikke til en generel ændring i udbudet, men nok til lokale.

I datiden var det navnlig vandringerne til udlandet, der tiltrak sig opmærksomheden; de blev hyppigt diskuteret og beklaget. Da de unddrog sig kontrol, var man aldrig klar over, hvor mange bønderkarle, der egentlig rejste. I det foreliggende spørgsmål er det heller ikke så meget deres absolutte omfang, der interesserer. Det afgørende i denne forbindelse er, om stavnsbåndet førte til en begrænsning af disse vandringer. Det var hensigten med stavnsbåndet, men man var i datiden i høj grad i tvivl om, hvorvidt det lykkedes. Gennem hele stavnsbåndstiden lyder klagerne over denne omfattende »udsnigen« af riget, og gang på gang blev der stillet forslag om drastiske forholdsregler mod den. Der blev endog hævdet, at stavnsbåndet havde virket mod sin hensigt, at netop det fik flere til at søge til udlandet, end der før var rejst. Sognepræsten N. C. Clausen hævder i sit prisskrift om folkemængden, at mange bønderkarle løb ud af landet af frygt for det blotte navn soldat, men flere endnu blev forjaget af stavnsbåndet og hoveriet: »Vornedrettighed eller hvad navn, man vil give den, tilligemed med det overdrevne hoveri er som tvende forfærdelige rovdyr, hvilke de nyttige dyr sky og forlade den egn, hvor de findes. Ingen kan forestille sig, hvor stort det antal er, som landet ved disse rovdyr berøves. Skulle sømagterne give alle danske karle afsked, som tjene på deres flåder, ville de anselig nedsættes og forringes«[19]).

Udvandringen fandt særlig sted fra Vest- og Sydjylland, fordi man derfra havde livlig forbindelse såvel med hertugdømmerne som med Holland; Sydfyn og Lolland leverede ligeledes en del udvandrere. Fra Sydvestjylland foreligger fra 1737 nogle konkrete tal for denne bortvandring. Fra Lundenæs og Bøvling amter angives 199 at være forsvundne især til Holsten, fra Riberhus amt »mange« især til fyrstendømmerne, Holland og England[20]).

---

[19]) Økonomiske Priis-Skrifter 1774, s. 482 f. Jvnfr. J. D. W. Westenholtz: Priisskrift om Folkemængden i Bondestanden (1771), udg. 1919, s. 126 f.

[20]) J. A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbåndets Historie, s. 109. Se om udvandringerne desuden J. Hvidtfeldt: Stavnsbåndet etc., s. 37 ff.

Da man ikke kan fastslå udvandringens omfang før og under stavnsbåndet, kan man heller ikke konstatere, om det i denne henseende har bidraget til at trykke lønningerne. Vestjyske godsejere hævdede dog i 1768, at karlenes muligheder for at udvandre bevirkede, at bønderne måtte give dem højere løn. Lønningerne synes jo også at være relativt høje i de egne, hvorfra der var den letteste adgang til at rømme til udlandet[21]).

Udvandringen fra landbruget udlignedes delvis af en indvandring af skånske tjenestekarle og husmænd, der fortrinsvis gik til Sjælland. Denne indvandring havde været særlig livlig i de første årtier efter Skånes afståelse og navnlig under den skånske krig. K. Fabricius anslår den til at ligge mellem 10.000—20.000[22]). Men den fortsatte omend med mindre styrke gennem 1700-årene. I sjællandske kirkebøger, tingbøger, fæsteprotokoller, skifteprotokoller, jordebøger etc. finder man gang på gang vidnesbyrd om denne skånske indvandring. Konkrete tal til belysning af dens størrelse foreligger dog ikke før o. 1800, da Gregers Begtrup anslog, at der fandtes ialt 6000 skåninger på Sjælland[23]), og i 1808 frygtede man, at de mange skåninger skulle danne en femtekolonne under krigen med Sverige, hvorfor man søgte at få en oversigt over hvormange, der fandtes.

I lønmæssig henseende måtte denne indvandring virke modsat udvandringen. Den gjorde udbudet af arbejdskraft større og bidrog derved til at trykke lønningerne.

Vandringen fra land til by var rimeligvis af større talmæssigt omfang end vandringerne til udlandet. I studierne over den danske bybefolkning under merkantilismen har Albert Olsen belyst denne indvandring. Gennem borgerskabsprotokollerne kan en væsentlig del af indvandrernes hjemsteder konstateres. I en række byer som Aarhus, Ålborg, Grenå, Viborg, Ribe og København var mellem trediedelen og halvdelen af dem, som tog borgerskab, fra landet. Her kan der dog påvises en direkte indflydelse af stavnsbåndet; efter at dette var indført, faldt tallet på indvandrere fra landet betydeligt[24]).

Dette fald er let forståeligt. Så godt som hele indvandringen til de jyske købstæder og en stor del af den til de sjællandske og til København var hidtil kommet fra Jylland. Efter stavnsbåndet risikerede jyderne i købstæderne at blive delt til stavn eller at blive afpresset store summer

---

[21]) Jvnfr. F. Skrubbeltrang: Anf. st., s. 239.

[22]) K. Fabricius: Skånsk Indvandring til Sjælland i Slutningen af 1600-tallet. H. T. 11. rk. III.

[23]) Gregers Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, I Sjælland, 1802, s. 143; se også Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark under Merkantilismen, 1932, s. 47.

[24]) Albert Olsen: Anf. st., s. 52 ff. Jvnfr. også Albert Olsen: Stavnsbåndets Virkning på Byerne, Scandia bd. VI, 1933, og J. Hvidtfeldt: Stavnsbåndet etc., s. 34 ff.

for et fripas. Det var derfor sikrere for dem at rejse til hertugdømmerne eller til Holland, hvor godsejernes magt ikke rakte.

En vis indvandring til byerne foregik der dog stadig i stavnsbåndstiden. For en del var denne legal. Bønderkarlene kunne komme til købstæderne som hvervede soldater og siden blive boende, eller de kunne komme til København som tjenere for deres herskab. I stavnsbåndets første år blev mange drenge sat i håndværkslære i købstæderne, før de var fyldt 14 år. Nogle bønderkarle købte sig fripas, så de kunne bosætte sig, hvor de ville, undertiden var det købstadfolk, som købte fripas til bønderkarlene for at få dem i tjeneste. Regimentsskriver Niels Schelde, der i en afhandling i Oekonomisk Magazin beskæftigede sig med dette problem, siger, at købmænd og håndværksfolk i købstæderne vel har de fornødne tjenestefolk, men hvorledes får de dem? En købstadmand må komme over en karl, som har købt sit pas, eller af en husbond købe et pas for en karl, det er på andet dansk: købe en karl, ligesom han køber en vognhest. Kan ingen af delene ske, og han ikke selv ejer noget strøgods at tage mandskab af, så må han i en jorddrots minde have sine folk, det er til låning og leje. En håndværksmand må have sine svende andetsteds fra, om han er i stand til at holde nogen og må tigge en dreng af en jorddrot, forbinde sig til at udlevere ham efter udstået lære og siden se på, at den unge svend sidder på sin husbonds gods og arbejder endog i de håndværker, som efter lovens bydende ikke må være på landet.

> Om jorddrot ikke var så from,
> at han for gode ord og penge
> lod købstadmand få piger drenge,
> da blev hveranden købstad tom[25]).

Men hvadenten indvandringen var legal eller illegal betød den, at karlene for en tid eller for bestandig forlod landbruget og derved mindskede udbudet af arbejdskraft. Da indvandringen aftog i styrke efter stavnsbåndstiden, betød det imidlertid, at udbudet blev relativt større end før, på dette område virkede stavnsbåndet således som en nedsættelse af lønningerne.

Anderledes virkede som nævnt vandringerne provinserne imellem. Disse vandringer havde stort set kun een retning: fra vest mod øst, jyderne vandrede til Fyn og Sjælland for at få arbejde og ophold der.

For en del var der tale om sæsonvandringer. Karle og piger rejste navnlig fra Vestjylland til Fyn og Sjælland, om sommeren for at høste og for karlenes vedkommende om vinteren for at tærske; disse sæsonvandringer kunne også gå til Sønderjylland og Holsten. Pastor Thomas

---

[25]) N. Schelde: Frie Tanker om Årsagerne til Folkemangelen i Bondestanden, Oekonomisk Magazin V, s. 46.

Mortensen Bredsdorff, hvis fader 1736—1756 var præst i Lunde og Ovtrup ved Varde, fortæller herom, at vestjyderne rejste til fremmede egne for at få arbejde. Især rejste mange karle fra hedeegnene om vinteren til Fyn, hvor de tog tjeneste som tærskere; når de kom hjem om sommeren, rejste de, der kunne undværes, til Sild, Før og Pelworm, hvor de atter tjente en god løn ved at skære kornet med segl, denne måde at høste på forstod særlig karlene vesterude godt, da man der brugte det endnu[26]).

Disse vandringer var vel oftest fuldt legale. Karlene rejste afsted med proprietærens tilladelse og med pas og skudsmål i den bedste orden. Proprietær P. Nellemann, Lerbæk, indberettede således i 1768, at mange jyder om efteråret med tilladelse rejste til Fyn, Sjælland og de omliggende øer, dels for at tærske, dels for at få andet arbejde. De tog alene tjeneste for vinteren og tog tilbage til godset og bonden ved påsketid[27]).

Undertiden var disse vandringer ligefrem organiserede af proprietærerne. I sagen mod Mads Lillelund, Sindinggård, i 1769 klagede bønderne bl. a. over, at Mads Lillelund krævede, at deres sønner skulle tage tjeneste på Fyn og andre langt borteliggende steder, hvor de måtte tjene for en lille løn. Mads Lillelund svarede til klagen, at han aldrig havde forlangt, at nogen karl skulle rejse til Fyn eller noget andet sted, men mange karle havde selv bedt om lov til at rejse, og de ville helst tjene hos hans venner, hvor de havde fået samme løn som andetsteds. De havde tjent 8—10—11 dlr. hver vinter[28]).

På øerne satte man stor pris på denne arbejdskraft. Fogden på Ottestrup, Frans Loumann, skrev således i 1728 til Gram slot i Sønderjylland, at det ville være godt, om de på Ottestrup kunne få fire jydekarle til at tærske, da jyderne var bedre tærskere end sjællænderne, og da de desuden havde vanskeligt ved at tage af det tærskede korn, fordi de ikke havde bekendte, de kunne afsætte det til[29]).

Disse vandringer førte til, at en del jyder tog fast bopæl på Sjælland. Spørgsmålet er atter her, om stavnsbåndet hæmmede denne jyske bosættelse på Sjælland. Fra tiden ca. 1650—1700 har Gustav Bang i sine kirkebogstudier konstateret et ret betydeligt jysk indslag i den sjællandske befolkning[30]). Der er ikke hidtil foretaget tilsvarende undersøgelser for 1700-årenes vedkommende, men der er grund til at antage, at færre

---

[26]) O. Nielsen: Bondestandens Kår i det sydlige Jylland i Midten af det 18. Århundrede. Årbog for dansk Kulturhistorie, 1894, s. 53 f.

[27]) RA. Landvæsens kont.: Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i henh. t. cirkulære af 30. april 1768. Lerbæk. J. Hvidtfeldt: Stavnsbåndet etc., 35 ff.

[28]) RA. Landvæsenskont. Journalsager 1769. Sagen mod Mads Lillelund.

[29]) LAS. Giesegård m. fl. godsarkiver. Sager vedrørende Giesegård, Spanager og Ottestrup før 1736. Se ligeledes F. Skrubbeltrang anf. st., s. 178, og K. Rockstroh anf. st. II, s. 489.

[30]) Gustav Bang: Kirkebogsstudier, s. 13 ff.

jyder bosatte sig på Sjælland under end før stavnsbåndet. Det hændte dog stadig, at jyder fæstede gårde på Sjælland. 1744 fæstede en jyde, som havde fået fripas, en gård under Spanager. Han gik ind på, at hans sønner skulle være stavnsbundne. Der oplyses ved denne lejlighed, at en anden jyde i forvejen havde fæstet en gård på godset[31]).

Hvad var årsagerne til disse indenrigske vandringer, og hvilke virkninger havde de på lønningernes højde?

I datiden forklarede man ikke sjældent forholdene med, at jyderne havde større vandrelyst end de andre provinsers beboere, uden at forsøge at finde forklaringer på, hvorfor jyderne havde denne vandrelyst. Andre mente dog, at vandringerne simpelthen skyldtes jydernes fattigdom. »Man beskylder jyden for udvandringslyst, men jeg kaldet det udvandringsnødvendighed,« skriver landinspektør Daniel Wesenberg i sit hoveriforslag af 1788[32]). Da der i 1701 viste sig vanskeligheder ved at fremskaffe det fornødne antal karle til sessionerne i Ribe stift, forklarede kommissærerne, at det var, fordi strøgodsbønderne i de magreste egne ikke havde dygtigt mandskab, men fremstillede 14—15 års drenge. Bønderne var så fattige, at de ikke kunne holde deres børn hjemme længere, end til de blev så store og stærke, at de kunne fortjene føden hos fremmede; såsnart de kunne, måtte de søge til andre steder at tjene[33]).

Under debatten, der gik forud for stavnsbåndets løsning, blev der også hævdet, at stavnsbåndet måtte betragtes som en særlig og nødvendig beskyttelsesforanstaltning for »de skarpe egne«. Uden stavnsbåndet var der risiko for, at disse ville blive ganske affolkede. Justitsråd Morten Quistgård, der var medlem af den store landbokommission, hævdede dette synspunkt med stor styrke: »Ingen, som kender de danske provinser, Sjælland, Jylland og Fyn kan nægte, at i hver af dem jo gives skarpe egne, hvor en beboer ikke uden med allerstørste møjsommelighed kan forskaffe sig det tørre brød og en drik valle eller sur mælk til, ej at tale om den store forskel, der på mange steder findes mellem forholdet af en tønde lands udsæd og tdr. hartkorn, da nogle steder til dette ideal mål ikkun har 4 a 5 tdr. land imod at andre steder har 10, 12 og flere, enten dertil ligger lidet eller megen jord. Hvo ville tro en bonde så ganske uden al menneskelig begreb og overlæg, at fordi han var født på et af de sletteste steder, han da ikke skulle tragte efter, når han måtte forlade samme, at begive sig til bedre og federe egne? Den kender kun lidt til mennesket og mindre til bonden, som kunne tro dette.« Visse provinser ville ganske vist ikke komme til at savne folk, fortsætter

[31]) LAS. Giesegård m. fl. godsarkiver. Brev fra F. S. A. Schack til overinspektør Lehmann. 1744.

[32]) F. Skrubbeltrang: Et jysk hoveriforslag fra 1788. Festskrift til Knud Fabricius, 1945, s. 233.

[33]) K. Rockstroh: Anf. st. II, s. 435 f.

Quistgård, således som Odense, Hindsgavl og Assens amter og nogle steder i Nyborg amt, eller som Havreballegårds, Stjernholms, Åkjærs, Kaløs, en del af Skanderborg, Dronninglund, Silkeborg og Mariager amter i Aarhus stift ligeledes Skivehus og en del af Halds amter i Viborg stift; også det midterste Vendsyssel og Limfjordsegnene i Ålborg stift ville få flere beboere, end de skøttede om, men resten af Vendsyssel, hele Ribe stift tillige med Himmerland ville komme til at lede efter folk og i lang tid næppe finde dem. Ligeledes ville Københavns og Roskilde amter få folk i overflødighed, men de sjællandske amter, der lå længst fra København, ville komme til at savne folk, og proprietærerne, som havde købt i de skarpe egne i tillid til stavnsbåndet, ville derved miste deres bønder og ruineres. »Den hungrige søger brødet, hvor han kan finde det, og derfor kan man og være sikker på, at han ville forlade de skarpe egne, når han måtte«[34]).

Adskillige af kommissionens medlemmer nærede samme betænkeligheder[35]). Colbjørnsen mente dog, at de fleste ville foretrække at blive der, hvor de var født. »Det er ikke at formode, at et sådant menneske, uden gyldig årsag skulle forlade den egn, hvor han er opdraget og har sin slægt. Disse naturlige bånd bestemme ham upåtvivlelig til fortrinlig at vælge dette sted til sit ophold, når han der finder næringsvej og god behandling af godsets ejer; men sådant bør ske med hans fri vilje«[36]).

Man erkendte altså klart nok, at det var forskellen i de erhvervsmæssige muligheder, der var vandringernes årsag. Når det faldt for svært at erhverve det nødtørftigste udkomme, søgte karlene og pigerne til egne, der bød noget bedre chancer. Stavnsbåndets betydning lå for en del i at holde folk bundet til de fattige egne; det skulle hindre dem i at få den forbedring i levevilkår, de ville kunne opnå ved at flytte hen, hvor chancerne var til stede.

Vandringernes virkninger på lønningerne måtte blive en udligning af lønniveauet. Det mindre arbejdskraftudbud, de bevirkede, måtte føre til, at de tilbageblevne kunne opnå lidt bedre kår, mens til gengæld det større udbud i de egne, hvor karlene søgte hen, måtte trykke lønningerne noget nedad. En enkelt landøkonomisk forfatter, Frans Wilhelm Troyel, mente da også, at disse virkninger ville være så kraftige, at de alene ville være tilstrækkelig til at begrænse vandringernes omfang. »Enhver landegn er efter sin beskaffenhed omtrent forsynet med så mange mennesker, som med deres hænders arbejde kan forskaffe deres fornødne underhold,« siger han, »følgelig kan en egn på landet ikke forventes at modtage noget mærkeligt antal fra andre egne, uden at

[34]) Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger, I, s. 287 f.
[35]) Se således indlæg anf. st. fra A. W. Hansen, s. 121, 127. Wormskiold, s. 163, og Fridsch, s. 155.
[36]) Anf. st., s. 34.

arbejdslønnen derved straks måtte falde og altså næringen med, som havde draget dem og nu jog dem tilbage igen«[37]).

Lønforskellen mellem landets forskellige egne, der fandtes i 1768, viser, at stavnsbåndet i denne henseende havde opfyldt sin hensigt. Selvom fuld frihed vel næppe ville have ført til en fuldstændig udjævning af lønniveauet — som Colbjørnsen hævdede, spillede andre faktorer end de rent økonomiske ind i spørgsmålet om vandringerne — ville forskellen ikke have været så stor, som den var. Stavnsbåndet havde holdt lønningerne nede i Nordjylland, hvor chancen for at slippe til udlandet ikke var så stor, at mandskabet i større tal turde forsøge at rømme, mens lønningerne til gengæld var steget i Sjællands bedste egne, hvor tilvandringen ikke havde været så stor, at den havde kunnet hindre stigningen. Det havde således ikke bevirket et generelt løntryk, men det havde hæmmet den lønudligning, der under frie forhold ville have fundet sted; det havde været til fordel for proprietærerne i landets fattigste egne, men — i denne henseende — til skade for proprietærerne i de bedst stillede egne af landet. Dette bidrager også til at forklare, hvorfor det næsten udelukkende i 1768 var jyske godsejere, som ønskede kvindestavnsbånd indført, mens de sjællandske med en enkelt undtagelse ikke viste nogen interesse for det[38]). Karakteristisk nok var det også de jyske godsejere, der skarpest protesterede mod stavnsbåndets ophævelse.

Men stavnsbåndets opgave var jo ikke at sætte uoverstigelige skel mellem Danmark og udlandet, mellem kongeriget og hertugdømmerne, mellem Jylland og øerne, mellem land og by eller mellem magre og fede egne. De grænser, det trak, de skel, det satte, gik mellem godserne. Det var et led i bestræbelserne for at gøre godset til en stat i staten med eget territorium, egen befolkning, egen økonomi og egen jurisdiktion. Formelt var det lige så stor en forseelse for en tjenestekarl at tage tjeneste i en nabogård, hvis den tilhørte et andet gods, som at forsvinde til Holland eller England; han var i begge tilfælde en rømningsmand og de straffe underkastet, som en rømning kunne medføre.

Når proprietærerne eller rettere nogle proprietærer havde krævet og fået gennemført kravet om stavnsbåndet, var det ikke så meget af frygt for karlenes flugt til udlandet, til byerne eller til andre provinser, det var frygten for at se karlene søge til de benificerede godser, til de hoverifrie godser, til godser med gode og ordnede forhold, der drev dem. Hvad der skete i årene 1731—32, da karlene havde deres frihed til at gå, hvorhen de ville, var jo det, at de søgte til de godser, der bød de bedste forhold og gav dem de største fremtidsmuligheder, således som det hedder i konseillets betænkning af 26. aug. 1732, at »det ikke står at nægte, at

[37]) Frans Wilhelm Troyel: Oekonomiske, politiske betragtninger over Dannemarkes, især Landvæsenets nærværende Forfatning, 1787, s. 187.
[38]) Se herom J. Hvidtfeldt: Kvindestavnsbånd etc., s. 257.

jo mange flytter fra hoverigodserne til universitets-, hospitals-, communitets- og andet benificeret gods, hvorover dette sidste i fæste og andet finder en mærkelig interesse«[39]).

Det var denne frie konkurrence om mandskabet mellem godserne, en del af proprietærerne ville til livs. Hos disse proprietærer kunne vel forskellige bevæggrunde gøre sig gældende for deres indstilling, men taget som helhed er gruppen utvivlsomt ret fyldestgørende karakteriseret med datidens betegnelse af dem: de fattige proprietærer. Det var dem, der var tynget af høje prioriteter, eller dem, der havde ringe forstand på godsdrift, som måske blev udnyttet af durkdrevne ridefogder, og som ikke så andre udveje end at udnytte deres bønder så hårdt, det lod sig gøre. Det kan ikke undre, at tjenestekarlene havde stor tilbøjelighed til at forlade sådanne godser, og at det derfor blev så magtpåliggende for proprietærerne at få deres mandskab bundet med de stærkest mulige bånd. Ligesom det var de fattigste egne, der havde fordelen af stavnsbåndet, var det således også de fattigste godser. Stavnsbåndet blev gennemført efter krav fra de fattige proprietærer i en udpræget krisesituation. Det var en kriseforanstaltning, et beskyttelsessystem, der, som det så ofte går med beskyttelsessystemer, blev permanent. Det blev opretholdt så længe efter, at krisen, der havde fremkaldt det, var ovre, fordi man troede, at så mange proprietærers ve og vel var afhængig af det. Det var blevet et integrerende led i det hele landbosystem, en uomgængelig nødvendighed for de fattige godsers økonomi. Og disse godsers økonomi var igen så intimt forbundet med hele det danske samfunds økonomi, så man kunne tro, at hele samfundet ville ryste i dets grundvold, hvis stavnsbåndet blev løst.

Det skel, stavnsbåndet satte mellem godserne, gav sig først og fremmest udslag i fæstebøndernes vilkår, men det var også mærkbart for karlelønningerne. Der var mellem nærliggende godser forskelle i lønningerne, som kun lader sig forklare ved, at hvert gods udgjorde en lille økonomisk enhed for sig[40]). Stavnsbåndets lønningsmæssige virkninger godserne imellem var altså den, at nogle godser kunne holde lønningerne under andres, fordi det hindrede karlene i at søge til de godser, der bød de bedste vilkår, ligesom det for de enkelte provinsers vedkommende hindrede den udligning af lønningerne, der ville have fundet sted, hvis arbejdskraften kunne have søgt derhen, hvor de bedste betingelser bød sig.

Stavnsbåndets virkninger på karlelønningernes højde lå således først og fremmest i den indflydelse, det kunne udøve på tilbud og efterspørgsel efter arbejdskraften. Der foreligger dog også den mulighed, at proprietærerne kunne udnytte den store magt, stavnsbåndet gav dem over kar-

[39]) J. A. Fridericia: Anf. st., s. 75. Jvnfr. amtmændenes indberetninger fra 1737, hvor den stadige klage er, at drengene under 14 år søger til andre og bedre godser. Fridericia: Anf. st., s. 102 ff.

[40]) Jvnfr. F. Skrubbeltrang: Anf. st., s. 239.

lene til at gribe direkte ind i lønningsspørgsmålet og fastsætte de lønninger, karlene skulle tjene for. I 1755 indsendte Niels Bang, inspektør for det kgl. odsherredske gods, et forslag om at begrænse tjenestekarlenes muligheder for ekstrafortjeneste, de skulle vel kunne få den løn, forordningen tillod, men enhver form for lønnesæd skulle afskaffes, ligesom det skulle forbydes karlene at holde kreaturer, at handle med dem og i det hele taget at foretage sig noget, der kunne give dem større lønninger. Forslaget blev sendt ud til amtmændene, der skulle afgive erklæringer om det. I denne anledning udtalte amtmand G. Holstein, Ribe, at nye forordninger om tjenestekarlenes løn var overflødige, proprietærerne ville selv kunne afgøre alle spørgsmål dette vedrørende på bedste måde[41]). At proprietærerne undertiden brugte deres magt til at tvinge karlene til at tjene for mindre løn, end de ellers kunne få, viser et eksempel fra Spanager, hvor det ganske vist drejer sig om karle, der måtte tjene uden løn hos deres forældre. F. S. A. Schack skriver d. 2. november 1745 til overinspektør Lehmann: »Lad dem for guds skyld ikke tage Torben Olsens eller Søren Pedersens sønner til soldat. Det er med tilsagn derfor at hytte dem, de går hjemme hos forældrene og får intet til løn, og kommer de fra dem, er der to gårde øde. Tilmed tror jeg for gud ikke, de har målet. Blev de nu for deres petitesse kasseret, havde de intet at frygte for og gav så mig med mine trusler og nådeløfter en god dag og fra Mikkelsdag drog fra forældrene til andre, hvor de kan få deres tilbørlige løn«[42]).

Udskrivningstruslen kunne således være et middel til at tvinge karlene til at tjene uden løn eller for løn, der var lavere end det gængse. I hvor stor udstrækning dette middel har været brugt, lader sig dog næppe konstatere.

Men selvom proprietærerne kunne gribe ind i lønningsspørgsmålet, er det ingenlunde givet, at de altid greb ind til fordel for bonden; det var langtfra alle proprietærer, der anså lave lønninger som noget ønskeligt. Der kan ganske vist fremlægges en lang række eksempler på klager over de høje lønninger, men her gør den almindelige regel, at folk er mere tilbøjelige til at give udtryk for utilfredshed end for tilfredshed, sig stærkt gældende. Når enkelte proprietærer udtalte sig om spørgsmålet, var det som regel klager, der lød, men når en større kreds af proprietærer fik lejlighed til at give deres mening til kende, bliver billedet et andet.

Niels Bangs tidligere nævnte forslag om begrænsning af karlenes indtjeningsmuligheder gav som nævnt anledning, at amtmændene fik lejlighed til at udtale sig om sagen, disse spurgte igen en del proprietærer om

---

41) RA. D. kanc. Indlæg til oversekretærens brevbog 1756, no. 207.
42) LAS. Giesegård m. fl. godsarkiver. Breve fra F. S. A. Schack til overinspektør Lehmann $^{2}/_{11}$ 1745.

deres stilling, og det viser, at meningerne var stærkt delte. En del amtmænd og proprietærer finder det meget hensigtsmæssigt, at tjenestekarlenes økonomiske muligheder begrænses, dels fordi de høje lønninger tynger bønderne, dels fordi karlene øder deres fortjeneste på tobak, drik, kortspil og klæder. Men andre går stærkt imod forslaget og giver udførlige begrundelser for deres standpunkt. Amtmand Andreas v. d. Lühe, Vordingborg, siger således, at tjenestefolkene skal have lov at handle og tjene penge, for hvis de tjener noget, vil det i højere grad blive til gavn for proprietærerne end for karlene selv. Hvis karlene har formue, kan de sættes på de slette gårde, sætte dem i stand og dermed bringe godset i god stand. Men hvis de holdes nede i fattigdom, mister de lysten til at stræbe, de hengiver sig til liderlighed og bliver af et forsagt og fortvivlet mod, hvad der er de sædvanlige følger af fattigdom, hele godset vil derfor komme i slet stand. Mandskabets plager er den første grund til godsernes svækkelse og proprietærernes ruin. Det er derfor et vigtigt punkt ved jordegodsets administration at skabe lyst til stræbsomhed og til at samle formue så tidligt som muligt.

Lewetzau, Århus, erklærede, at mange proprietærer ønskede, at karlene tjente penge ved at handle. Karlene vænnede sig til at være om sig og samle penge, når de så, at de fik noget for deres slid, og proprietærerne var godt tjent med formuende karle til at besætte de ledige gårde på godserne med. H. v. Woyda, Skanderborg, var ligeledes tilhænger af, at karlene fik lejlighed til at tjene så meget som muligt, »når en stakkels tjenestekarl, som møjsommeligt fortjener det lidet, han haver, på det hårdeste skulle indskrænkes, forgik vel både lyst og villie til at stræbe, da man dog må anse dem som tilvoksende beboere, og når de ved tid og lejlighed skulle antage gårde, finder husbonden vel til stædernes konservation frugten deraf, at karlen har erhvervet sig noget, mens han tjente.« W. Rosenkrantz, Skivehus, skriver om de uheldige følger af, at karlene fik for små lønninger. Med den løn, karlene fik i Salling, kunne de kun tjene til klæderne; når de skulle overtage en fæstegård, kunne de ikke give indfæstning, ja end ikke forsyne gården med det nødvendige til dens drift, proprietærerne måtte betale det hele for dem. I. Holck, Ålborg amt, gik så vidt som til at foreslå, at bønderne helt skulle sættes ud af spillet ved lønansættelserne, lønningerne burde fastsættes af tjenestekarle og proprietærer i fællesskab. Mange proprietærer havde samme syn på spørgsmålet som amtmændene. Karakteristisk er en udtalelse af F. Brabrand, Sonnerup: »og er det hver eftertænksom proprietær lige så kært at have en formuende bondekarl som en bonde«[43]).

Da der igen i 1768 blev indhentet erklæringer fra proprietærerne om lønningsspørgsmålet, udtalte de fleste sjællandske godsejere sig ligeledes

[43]) Samtlige indlæg i D. Kanc. Indlæg til oversekretærens brevbog 1756, no. 207.

til fordel for lønninger, som lå over forordningens, også på dette tidspunkt ansås relativt høje lønninger for hensigtsmæssige[44]).

Der fandtes således forskellige anskuelser mellem proprietærerne med hensyn til tjenestekarlenes løn. Den ene holdt på så lave lønninger som vel muligt, idet man tvivlede om tjenestekarlenes evner til at administrere lønnen hensigtsmæssigt. Den anden fandt det bedst, at karlene fik gode lønninger, så de havde mulighed for at spare penge sammen, som de så kunne bruge enten til indfæstning eller til at sætte en forfalden gård i stand med. Det vil dog rimeligvis være forkert at opfatte den ene gruppe som bondevenlig og bondebeskyttende og den anden som særlig tjenestekarlevenlig. Den proprietær, der ikke undte tjenestekarlen en skillings fortjeneste udover det nødtørftigste, var næppe heller den ivrigste til at fremme almindelig bondevelstand. Når de klager så vemodigt på bøndernes vegne over husmændenes og tjenestekarlenes grådighed, mærker man i reglen hensigten og bliver forstemt; det er næppe så meget hensynet til bondens ve og vel, der får dem til at klage, som frygten for landgilde- og skatterestancer.

Man gør rimeligvis ikke proprietærstanden større uret, når man antager, at dens medlemmer i det store og hele først og fremmest tog deres egne interesser i betragtning. Men der var en betydelig forskel på, hvorledes de troede, at disse interesser blev fremmet på bedste måde. Den ene gruppe mente, at det bedste middel, der kunne bruges overfor bønder såvelsom tjenestekarle, var tvang, tvang i videst mulig udstrækning. Det gjaldt om at tage enhver form for frihed fra tjenestekarlene; deres løn skulle være så sparsom som vel muligt, og de måtte ikke have chancer for at få fortjeneste på andre måder. Gennem love og tvangsforanstaltninger skulle de tvinges til at finde sig i de vilkår, der blev budt dem, hvor elendige de end kunne være.

Den anden gruppe havde mere humane og samtidig mere realitetsbetonede synspunkter. Den forstod, at tjenestekarlemisèren, i den udstrækning en sådan virkelig fandtes, ikke så meget kom af tjenestefolkenes ondskab og trodsighed som af den såre naturlige årsag, at karlene søgte til de pladser, hvor de kunne få den bedste løn og den bedste behandling, og at det var de dårligste og fattigste bønder, som savnede tjenestekarle. Den indså, at det ikke gjaldt om at indgærde karlene med alle mulige tvangsforanstaltninger, men derimod om at vække arbejds- og erhvervsglæde hos dem, så de ikke sank hen i ligegyldighed og sløvhed, men tværtimod fik ansvarsbevidsthed overfor sig selv og overfor proprietærerne. Den indså, og det var let at indse, hvilke fordele proprietærerne kunne have af, at karlene fik så megen løn, så de kunne spare penge sammen og til sin tid sætte forsømte gårde i stand. Karlene

---

[44]) F. Skrubbeltrang: Anf. st., s. 239 f.

var for dem ikke blot arbejdere af i dag, men også gårdfæstere af i morgen. De var klar over, at når proprietærer og bønder var i samme båd, så burde tjenestekarlene også have en plads i båden.

Resultatet af undersøgelsen er altså det, at stavnsbåndet vel havde betydning for lønudviklingen, men at det næppe spillede nogen større rolle for lønningernes stagnation. I det omfang, det hindrede karlene i at forlade landbruget, kunne det virke hæmmende for lønstigninger over en bred front, men i forholdet mellem provinserne og mellem de enkelte godser var dets virkninger dobbeltsidige. Det var til fordel for de fattigste egne og de fattigste godser, men i de bedst stillede egne og på de bedste godser virkede det modsat. Der betød det mindre udbud af arbejdskraft, end der ville have været under frie forhold, og derfor højere lønninger. Hertil kommer dog, at stavnsbåndet gav proprietærerne muligheder for at gribe direkte ind i lønspørgsmålet og fastsætte, hvad karlene skulle tjene for. Proprietærerne har undertiden, men rimeligvis ikke i større udstrækning, benyttet sig heraf, og deres indgriben behøver ikke at have været ensbetydende med et løntryk, da en væsentlig del af dem var interesserede i, at karlene fik gode lønninger.

Spørger man så, om der da findes andre forklaringer på, at karlelønningerne i stavnsbåndstiden ikke var i stand til at følge med de opadgående konjunkturer i periodens sidste del, må der peges på husmands- og indersteklassens kraftige vækst. Det var utvivlsomt deres skarpe konkurrence på arbejdsmarkedet, der var skyld i karlelønningernes stagnation.